 <https://doi.org/10.28925/2312-5829.2023.24>
УДК 37.091.2

Василь Заплатинський

 <https://orcid.org/0000-0003-0119-7135>

кандидат с.-г. наук, доцент,

доцент кафедри природничо-математичної освіти і технологій

Інституту післядипломної освіти

Київського університету імені Бориса Грінченка,

м. Київ, Україна,

 v.zaplatynskyi@kubg.edu.ua

Аналіз доповнень та змін у програмі предмета «Основи здоров'я» 6–9 класів у зв'язку з війною

Анотація. Головною метою оприлюднення аналізу доповнень та змін у програмі предмета «Основи здоров'я» для 6–9 класів було визначення ключових змін до програм та їх перспектив у наступному 2023/2024 н. р. Зміни та доповнення до програми предмета «Основи здоров'я» були внесені у 2022 р. у зв'язку з російською агресією. Більшість їх направлено на формування компетентностей, які дають змогу знизити ризики від військових дій, зберегти життя та здоров'я на окупованих, звільнених та підконтрольних Україні територіях. З цією метою до навчального матеріалу було додано від 18 до 33 тем та від 3 до 8 тем практичних занять. Використання контент-та порівняльного аналізу, узагальнення та систематизації дало змогу оцінити повноту охоплення воєнних загроз у доданій тематиці. Визначення можливості формування компетентностей для запобігання та порятунку від воєнних небезпек було зроблено для кожного з класів і у програмі в цілому.

Особливістю змін у програмі є та обставина, що вони стосуються однакових тем у кожному з класів. Це виправдано та необхідно, оскільки дані компетентності потрібно засвоїти учням усіх вікових груп якомога швидше. Ця обставина вимагатиме

суттєвого доопрацювання доданих змін у 2023 р. з метою уникнення необґрунтованих повторів та задля спірального розгортання знань та ускладнення матеріалу відповідно до віку.

Представлені результати дослідження, крім теоретичних, мають кілька практичних задач. Насамперед виокремлення контенту, який необхідно додати до інтегрованого курсу «Здоров'я, безпека та добробут» для 5 класу, а у 2023/2024 н. р. до тем 6 класу. Аналіз та порівняння доповнень до програми для кожного з класів дасть змогу вчителям предмета «Основи здоров'я» спланувати тематику та її особливості у 6–9 класах. Важливою є інформація, наведена у представленому дослідженні, для вчителів предмета «Захист України», оскільки тематика захисту від воєнних небезпек розглядається і у даному предметі.

Представлений аналіз може становити інтерес для авторів під час розробки модельних програм інтегрованого курсу «Здоров'я, безпека та добробут» для 7, 8, 9 класів. Найбільшу цінність результати дослідження матимуть для вчителів предмета «Основи здоров'я» та інтегрованого курсу «Здоров'я, безпека та добробут».

Ключові слова: програма, інтегрований курс, порівняльний аналіз програм, здоров'я, безпека, воєнні небезпеки.

© Заплатинський Василь, 2023

Вступ. Повномасштабна агресія РФ 24 лютого 2022 р. зумовила низку змін в українській освіті. Звісно, війна не тільки вплинула на функціонування системи української освіти, але й зумовила необхідність зміни змісту низки предметів. Найбільше змін відбулось у середній освіті.

Серед пріоритетних напрямків середньої освіти у 2022/2023 н. р. (Методичні рекомендації щодо організації освітнього процесу в школах у 2022/2023 навчальному році, 2022) з'явилися такі, які так чи інакше пов'язані з війною:

- посилення національно-патріотичного виховання, формування громадянської позиції;
- просвіта з питань особистої безпеки;
- психологічні аспекти організації освітнього процесу в умовах воєнного/післявоєнного стану.

Ці напрямки завжди були важливими, але саме у період війни Міністерство освіти і науки України наголосило на їх пріоритетності. Головним пріоритетом у період війни стало гарантування безпеки учасників освітнього процесу та формування компетентностей, які дають змогу знизити ризики воєнного часу, включаючи фізичні, інформаційні та психологічні.

У зв'язку зі зміною соціально-політичної ситуації та задля протидії елементам гібридної війни, яку постійно веде РФ, Міністерство освіти і науки України ініціювало здійснення суттєвих змін у змісті освіти. Зміни відбулись у навчальних предметах з історії, зокрема «Історія України», «Всесвітня історія», «Історія: Україна та світ», у предметах зі здоров'я та безпеки: «Основи здоров'я», «Безпека, здоров'я та добробут», «Захист України», «Правознавство», «Географія» та з літератури. Низка програм з мови та літератури була вилучена Міністерством освіти і науки України у зв'язку зі зміною підходів до середньої освіти (Slovoidilo.ua).

Найбільше змін зазнали програми з питань здоров'я та безпеки: «Основи здоров'я» для 5–9 класів (2017), «Безпека, здоров'я та добробут», «Захист України». Основна частина доповнень пов'язана із забезпеченням від ризиків воєнного часу.

Оновлена програма з предмета «Основи здоров'я» для 6–9 класів (2022) доповнена тематикою, яка пов'язана з ризиками воєнного часу. Зокрема, до програми увійшли: сигнали оповіщення населення, дії під час повітряної тривоги, дії під час обстрілу, вибір надійного укриття, протимінний захист та поводження з вибухонебезпечними і незнайомими предметами, надання домедичної допомоги та психологічної самопомоги, поведінка з озброєними людьми, виживання в екстремальних ситуаціях тощо. Зміни до інтегрованого курсу «Здоров'я, безпека та добробут», за рекомендаціями Міністерства освіти і науки України, мають ґрунтуватися на доповненнях, які зроблені в оновленій у 2022 р. програмі з предмета «Основи здоров'я» для 6–9 класів.

Виокремлення та порівняльний аналіз доповнень та змін у програмі предмета «Основи здоров'я» для 6–9 класів у порівнянні з програмою для 5–9 класів (2017)

становить теоретичний та практичний інтерес. Зокрема, виокремлення конкретного доданого контенту з питань безпеки під час війни допоможе вчителям інтегрованого курсу «Здоров'я, безпека та добробут» включити його у підготовку учнів 5 класу, а у 2023/2024 н. р. відповідно 5 та 6 класів. Звісно, воєнна ситуація змінюється, що може відбитися на кількості та особливостях тематики із запобігання воєнним ризикам. Порівняльний аналіз доданої тематики за кожним із класів (6–9 класи) дасть змогу оперативно змінити тематику та оновити програму предмета «Основи здоров'я» у 2023 р. Адже додана тематика є більш-менш подібною для всіх класів, що було зроблено для набуття учнями всіх років навчання необхідних компетентностей з метою запобігання воєнним ризикам. Відповідно ця обставина вимагатиме суттєвого доопрацювання доданих змін у наступному році з метою уникнення необґрунтованих повторів та задля спірального розгортання знань та ускладнення матеріалу відповідно до віку. Аналіз змін та доповнень у програму предмета «Основи здоров'я» може стати у пригоді вчителям предмета «Захист України», тому що тематика захисту від воєнних небезпек розглядається під час вивчення даного предмета. Наведений аналіз допоможе розробникам нових модельних програм інтегрованого курсу «Здоров'я, безпека та добробут» для 7, 8, 9 класів.

Більшість праць з питань безпеки під час війни стосується психічного здоров'я вчителів та дітей. Серед авторів — М. Hodes, Ю.О. Олійник, Л.М. Карамушка, О.В. Лазорко (2022), А.С. Романів, Н.М. Параняк (2022), Л.І. Хімчук, К.А. Шкіндер, О.Ф. Яцина (2022) та ін. Питанням освіти в умовах війни присвячено праці С.М. Шкарлета та ін. (2022), О.О. Васильєвої (2022).

Окремими питаннями безпеки, здоров'я та добробуту займалися С.І. Болтівець, Н.І. Гущина, К.С. Варивода, В.М. Косик, А.Б. Кочарян.

Питання аналізу доповнень до програм предметів у середній освіті є новим. Серед вчених і практиків, які займалися розробленням програми предмета «Основи здоров'я» та здійснювали дослідження у соціальній і здоров'язбережувальній освітній галузі, —

Т.Є. Бойченко, Т.Г. Боса, Л.С. Ващенко, Т.В. Воронцова, О.К. Гурська, В.В. Дерев'яно, В.В. Кобильченко, О.Л. Москаленко, В.С. Пономаренко, Н.М. Поліщук, О.А. Спірке, С.С. Фіцайло, О.І. Шиян, О.І. Шаповал.

Праць, які розкривали б питання порівняльного аналізу доповнень та змін у програмі «Основи здоров'я» чи рекомендованих доповнень до змісту інтегрованого курсу «Здоров'я, безпека та добробут» для 5–6 класів, поки що немає.

Мета дослідження: визначення достатності доданої тематики до програми предмета «Основи здоров'я» для 6–9 класів у 2022 р. у зв'язку з війною.

Завдання дослідження:

— визначення загальних змін у програмі, зокрема у тексті пояснювальної записки та поданні основного тексту;

— виокремлення доданого та вилученого контенту;

— оцінка відповідності змін у змісті навчального матеріалу та очікуваних результатах навчально-пізнавальної діяльності учнів;

— визначення доцільності додавання та вилучення тематики;

— порівняльний аналіз доданого контенту по кожному класу з метою оцінки повноти і достатності доданого змісту для ефективного формування в учнів компетентностей щодо дій в умовах небезпек воєнного часу;

— визначення деяких можливих змін у програмі в 2023 р.

Виокремлення та порівняльний аналіз доданого контенту, який стосується воєнних небезпек, дає змогу оцінити повноту охоплення таких небезпек і створює умови для оперативного реагування та додавання необхідних питань задля зниження ризиків для життя і здоров'я учнів та опосередковано їхнього найближчого оточення.

Методологія. Головними методами дослідження були контент-аналіз та порівняльний аналіз. Досліджувалась відповідність змін у змісті навчального матеріалу та очікуваних результатах навчально-пізнавальної діяльності учнів. Важливим

показником контент-аналізу було визначення абсолютної та відносної кількості доданої тематики та оцінка часу для її реалізації.

Порівняльний аналіз, узагальнення та систематизація дозволили дати відповіді на низку практичних питань, головними з яких були відмінності у доданій тематиці та обов'язковому опануванні певних тем у наступних класах. Підсумковий порівняльний аналіз тематики запобігання та захисту від воєнних небезпек дає змогу легко виокремити необхідний контент, додати ту чи іншу тему, яка є важливою з точки зору оперативних обставин, пов'язаних з війною.

Результати. Насамперед варто зазначити, що в оновленій програмі з «Основ здоров'я» (2022) вилучено 5 клас. Власне, в оновленій у 2022 р. програмі зазначено, що вона призначена для 6–9 класів. Це було зроблено у зв'язку з тим, що учні 5 класу в українських школах у 2022/2023 н. р. вчать за програмою інтегрованого курсу «Здоров'я, безпека та добробут». Відповідно у пілотних школах у 2022/2023 н. р. на програму інтегрованого курсу перейшли учні не тільки 5, але й 6 класів. У силу того що модельні програми інтегрованого курсу «Здоров'я, безпека та добробут» не зазнали змін, Міністерство освіти і науки України рекомендувало використовувати зміни і доповнення, зроблені в програмі «Основи здоров'я», затвердженій у 2022 р. У рекомендаціях не було вказано, на доповнення для якого класу орієнтуватися, але логічно, що це повинна бути тематика 6 класу.

Оновлена у 2022 р. програма предмета «Основи здоров'я» має суттєву відмінність у побудові. В ній відсутня графа «Кількість годин», яка фактично регламентувала обсяг предмета. В умовах переходу до інтегрованого курсу «Здоров'я, безпека та добробут», обсяг якого може становити від 1 до 3 годин, вилучення даної графи дає можливість вчителю самостійно регулювати кількість годин для вивчення тієї чи іншої теми.

Розпочнемо контент-аналіз із доповнень та змін, зроблених для 6 класу. Змінено назву першого розділу «Безпека і здоров'я людини», який раніше називався «Здоров'я людини». Це вказує на те, що в даному розділі додано низку питань з безпеки. У колонці

«Очікувані результати навчально-пізнавальної діяльності учнів» додано низку результатів. У знаннєвому компоненті додано наступне: «учні називають: сигнали оповіщення про повітряну тривогу». У діяльнісному компоненті додано уміння «захисту під час обстрілів, як діяти під завалами; підготовку “тривожної валізи”». Причому ця фраза поставлена не самостійно, а через кому після слів «обговорювати з батьками засоби захисту особистого майна,..». На жаль, додана фраза не узгоджена, ані з попередньою «учні уміють обговорювати з батьками... захисту під час обстрілів...», ані як самостійна «учні: уміють ...захисту під час обстрілів...». Виходячи з того, що уміння діяти під час обстрілів та під завалами повинно бути сформоване в учнів і у разі необхідності виконуватися без допомоги чи підказки батьків, слід було б написати: «Учні уміють ...виконувати правила під час обстрілів; діяти під завалами». Фразу про підготовку «тривожної валізи» дійсно можна було залишити в контексті обговорення з батьками, проте логічніше не поєднувати захист особистого майна та підготовку «тривожної валізи» у зв'язку з тим, що це абсолютно різна тематика. Тож найкраще було вписати фразу «Учні уміють ...складати разом з батьками “тривожну валізку”». Саме складати, а не обговорювати, як це зробити, тому що дійсність вимагає дій. Чому залишена фраза про батьків? Вочевидь, тому, що учень 6-го чи іншого класу ще не є фінансово самостійним для придбання речей, необхідних у тривожній валізці.

З діяльнісного компоненту в оновленій програмі прибрали таке уміння: «уникати кримінальних небезпек». Виключення цього уміння не має логічного пояснення, адже і під час війни, на жаль, кримінальні небезпеки залишаються.

Вилучено також уміння: «*виявляють* активну позицію щодо економії води, електричної енергії, участі в екологічних акціях, відповідальної поведінки в природі». Практика життя в умовах воєнного стану показала, що, зокрема, економія води та електроенергії є однією з ключових компетентностей, необхідних у цей непростий час. Важливою є відповідальна поведінка у природі, звісно, в регіонах, де це можливо і немає ризику натрапити на міну чи інший вибухонебезпечний предмет. Участь в екологічних

акціях є завжди важливою. В умовах війни можуть бути змінені деякі аспекти екологічних акцій, але загалом турбота про екологічний стан повинна залишатися.

У пункт «демонструють» додано: «правила спілкування з озброєними людьми». Відповідно дана тематика може відрізнятися за змістом на територіях менш та більш віддалених від фронту. На прифронтових територіях слід включати тематику спілкування з озброєними загарбниками, що може відбуватися вимушено, внаслідок окупації території тощо.

Торкнулись зміни «ціннісного компоненту» даного розділу. Зокрема, у пункті «Учні наводять приклади» додано «небезпек воєнного стану», натомість вилучено «кримінальних небезпек для підлітків».

У пункті «розпізнають» додано «маркування небезпечних територій (“небезпечно міни” тощо)». Логічно, що в пункті «пояснюють» додано «небезпеку самостійного маркування вибухонебезпечного предмета», хоча більш доцільною була б тематика з пояснення поведінки у разі виявлення вибухонебезпечного предмета. Поведінка включає цілий комплекс дій, до яких належать правила повідомлення фахівців та оточення, можливість маркування та особисті дії при виявленні вибухонебезпечного предмета. Варто зазначити, що рекомендовані мінімальні безпечні відстані від вибухонебезпечних предметів складають від 100 до 300 метрів. А виявлення таких предметів зазвичай відбувається візуально, тобто в безпосередній близькості. Наявність значного різноманіття детонаторів, які спрацьовують в тому числі на сейсмічні, звукові коливання чи електромагнітне випромінювання вимагає детального розгляду дій після виявлення вибухонебезпечного предмета, чого, на жаль, немає у програмі.

Подальший аналіз проведемо щодо змісту навчального матеріалу першого розділу. Тема «Навколишнє середовище і здоров'я» авторами переміщена з третього місця на друге. Цю тему суттєво скорочено. Зникли такі підтеми:

- ✓ Небезпеки природного середовища;
- ✓ Екологічні проблеми довкілля;

- ✓ Захист від кримінальних небезпек.

Якщо з видаленням «Небезпек природного середовища» ще так чи інакше можна погодитися, адже залишається тема «Вплив природних чинників на здоров'я людини», яка в принципі дає змогу розглянути небезпеки природного середовища, то видалення тематики «Екологічні проблеми довкілля» викликає запитання. Який сенс вилучати її особливо в умовах, коли внаслідок воєнних дій на значних територіях України екологічна ситуація погіршилась. Взагалі варто було б замість вилучення додати ще й екологічні проблеми довкілля, викликані війною.

Потребує пояснення вилучення питань кримінальних небезпек з очікуваних результатів навчально-пізнавальної діяльності учнів та змісту навчального матеріалу. Вочевидь, автори змін шукали, за рахунок якої тематики можна включити теми, пов'язані з воєнними небезпеками. Жертвою стала тематика кримінальних небезпек. Напевне, авторам здалось, що в умовах війни кримінальних небезпек стане настільки мало, що розглядати їх не варто. Цікаво, що попри вилучення тематики кримінальних небезпек з очікуваних результатів навчально-пізнавальної діяльності учнів та змісту навчального матеріалу цю тему автори залишають у «Практичних завданнях, які є складовою діяльнісного компоненту». Наявність теми «Складання пам'яток запобігання кримінальним небезпекам» можна пояснити лише тим, що автори все ж таки вирішили залишити хоч щось з теми кримінальної небезпеки або випадково пропустили це питання. Залишається надія, що автори перенесли тематику кримінальних небезпек до старших класів.

Зміст навчального матеріалу першого розділу суттєво доповнено тематикою воєнних небезпек. Наведемо повністю ці доповнення:

- ✓ **Ризики і небезпеки воєнного часу.** Види ризиків в зоні бойових дій. Правила спілкування з озброєними людьми. Захист під час обстрілів. Як діяти під завалами.

- ✓ **Повітряна тривога.** Сигнали оповіщення про повітряну тривогу. Шляхи і правила евакуації. Види укриттів. «Правило двох стін». Підготовка «тривожної валізи».

✓ **Невідкладна допомога.** Перша психологічна підтримка (самодопомога, практики подолання страху, тривоги). Перша домедична допомога при різних надзвичайних станах.

✓ **Попередження ризиків від вибухонебезпечних предметів.** Ознаки вибухонебезпечних предметів (ВНП) та території. Позначення/маркування небезпечних територій («Небезпечно міни» тощо). Правила поведінки під час: виявлення вибухонебезпечних предметів, якщо опинились на замінованій території або стали свідком інциденту на мінному полі. Небезпека самостійного маркування вибухонебезпечного предмета у безпосередній близькості від нього. Виклик рятувальних служб.

Варто зазначити, що при суттєвому розширенні змісту навчального матеріалу зміни, які торкнулися очікуваних результатів навчально-пізнавальної діяльності учнів, не такі вже й суттєві. Хоча саме результати навчально-пізнавальної діяльності мали б бути критеріями ефективності формування відповідних компетентностей учнів.

Нижче наведемо таблицю, у якій відображено зміни, що торкнулися першого розділу (табл. 1).

Таблиця 1

Зведена таблиця змін у тематиці 6 класу

Очікувані результати навчально-пізнавальної діяльності учнів	Зміст навчального матеріалу
<p><i>Знаннєвий компонент</i></p> <p><i>Учні називають:</i></p> <p>- сигнали оповіщення про повітряну тривогу;</p> <p><i>Діяльнісний компонент</i></p>	<p>~~Небезпеки природного середовища.~~</p> <p>~~Екологічні проблеми довкілля.~~</p> <p>~~Захист від кримінальних небезпек.~~</p> <p>Ризики і небезпеки воєнного часу</p> <p>Види ризиків в зоні бойових дій.</p> <p>Правила спілкування з озброєними</p>

<p><i>Учні</i> <i>уміють:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - ...захисту під час обстрілів, як діяти під завалами; підготовку «тривожної валізи»; ~~уникати кримінальних небезпек;~~ <p><i>виявляють:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ~~активну позицію щодо економії води, електричної енергії, участі в екологічних акціях, відповідальної поведінки в природі~~ <p><i>демонструють:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - правила спілкування з озброєними людьми; <p><i>Ціннісний компонент</i></p> <p><i>Учні</i> <i>наводять приклади:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - небезпек воєнного стану; ~~кримінальних небезпек для підлітків;~~ <p><i>розпізнають:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> -маркування небезпечних територій («Небезпечно міни» тощо) <p><i>пояснюють:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> -небезпеку самостійного маркування вибухонебезпечного предмета; 	<p>людьми. Захист під час обстрілів. Як діяти під завалами.</p> <p>Повітряна тривога</p> <p>Сигнали оповіщення про повітряну тривогу. Шляхи і правила евакуації. Види укриттів. «Правило двох стін». Підготовка «тривожної валізи».</p> <p>Невідкладна допомога</p> <p>Перша психологічна підтримка (самопомога, практики подолання страху, тривоги). Перша домедична допомога при різних надзвичайних станах.</p> <p>Попередження ризиків від вибухонебезпечних предметів</p> <p>Ознаки вибухонебезпечних предметів (ВНП) та території. Позначення/маркування небезпечних територій («Небезпечно міни» тощо). Правила поведінки під час: виявлення вибухонебезпечних предметів, якщо опинились на замінованій території або стали свідком інциденту на мінному полі. Небезпека самостійного маркування вибухонебезпечного предмета у безпосередній близькості від нього. Виклик рятувальних служб.</p>
--	--

Примітка. Для зручності сприйняття змін у *таблиці 1* доданий матеріал подано червоним кольором, а вилучений — фіолетовим перекресленим шрифтом. Колонку «Шляхи реалізації наскрізних ліній» до порівняльної таблиці не включено.

Всі зміни у таблиці 1 подані в оригінальному формулюванні, яке відповідає оприлюдненій програмі «Основи здоров'я» (2022).

В очікуваних результатах навчально-пізнавальної діяльності учнів залишились без уваги «Шляхи і правила евакуації. Види укриттів. Ознаки вибухонебезпечних предметів та території. Правила поведінки під час виявлення вибухонебезпечних предметів». Окремо слід звернути увагу на те, що тематика невідкладної допомоги взагалі не згадується в очікуваних результатах навчально-пізнавальної діяльності учнів. Складається враження, що вона взагалі дописана ніби випадково, адже в оригіналі програми вона навіть не виділена жирним шрифтом. З огляду на те, що внаслідок російської агресії, за даними сайту «Діти війни» (2023), майже за рік війни (з 24.02.2023 до 11.02.2023) загинула 461 дитина та поранено 922 дитини, тематика надання допомоги є надзвичайно важливою. Крім того, дана тема, та й вся тематика воєнних небезпек, потребує значного часу для формування необхідних навичок і не може бути реалізована лише як заміна трьох тем, вилучених з предмета. Доцільність цього вилучення викликає певні сумніви, про що йшлося раніше.

Статистичну оцінку кількості доданої та виключеної з предмета тематики наочно можна зробити, скориставшись графіком, представленим на *рис. 1*. Оцінюючи загальну статистику доданої та вилученої тематики, бачимо, що даний розділ суттєво доповнено. Кількість очікуваних результатів збільшилась на 3, а кількість тем у змісті навчального матеріалу — на 13. Додані теми становлять 59,2 % змістових тем розділу. Тому можна вважати, що даний розділ не просто оновлено, він майже цілком новий. Можливо, був би сенс створити абсолютно новий розділ, а не переробляти існуючий. Такий додатковий розділ був би зрозумілішим для педагогів.

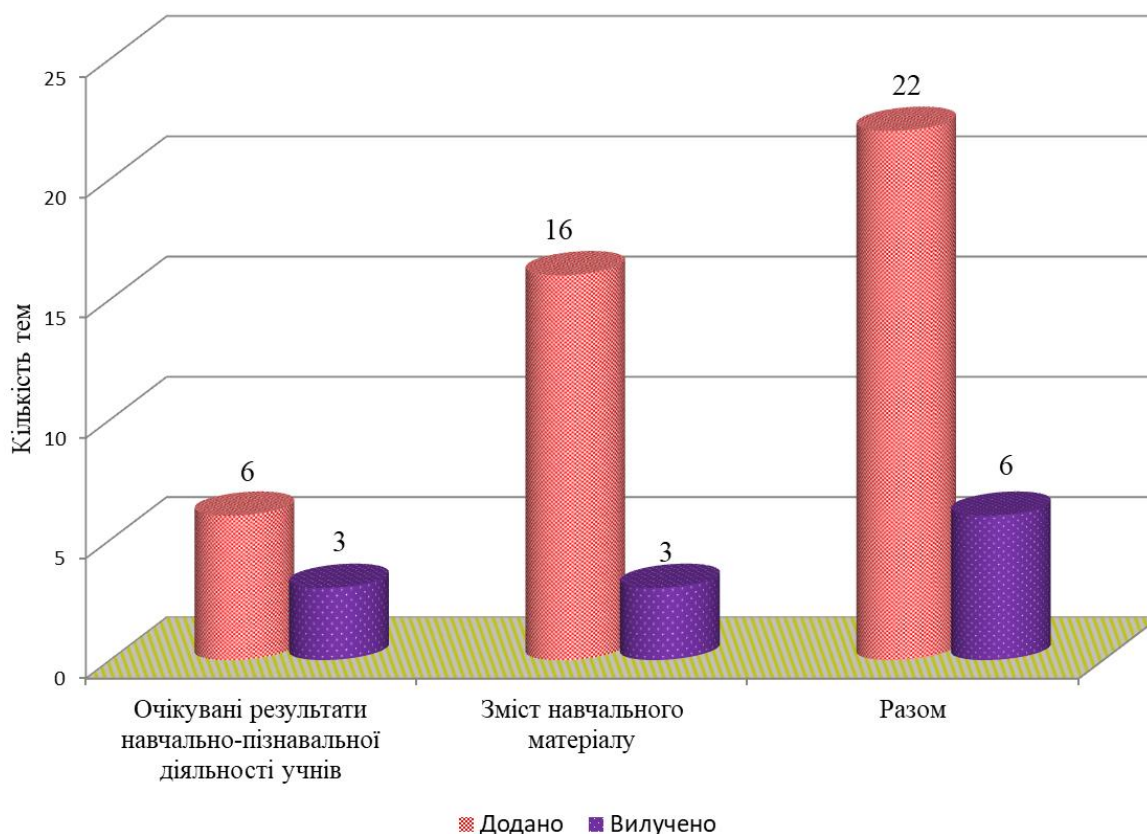

Рис. 1. Кількість доданих і вилучених пунктів тематики у першому розділі «Безпека і здоров'я людини», 6 клас

Багато цікавих питань автори оновленої програми додали до «Практичних завдань, які є складовою діяльнісного компоненту». Сюди увійшли такі теми (текст наводиться без коригувань. — Прим. автора):

- ✓ Відпрацювання навичок евакуації з приміщення школи.
- ✓ Відпрацювання алгоритму дій під час обстрілів та хімічної атаки/ядерного удару?
- ✓ Відпрацювання алгоритму безпечної поведінки у разі виявлення незнайомого предмету/вибухонебезпечного предмету.
- ✓ Відпрацювання алгоритмів виклику рятувальних служб.

- ✓ Відпрацювання навичок самодопомоги при забиттях, зупинення незначної кровотечі, обробка подряпин, невеликих ран.

Наявність знаку запитання в кінці речення, що містить питання про хімічну атаку та ядерну безпеку, очевидно, пов'язано з технічною помилкою. Зазвичай так буває на етапі узгодження тематики. Дійсно, питання про хімічну та ядерну зброю не включено до жодної тематики і з'являється лише тут. Розгляд загроз від хімічної та ядерної зброї зумовлює додаткове розширення тематики про воєнні ризики, адже без елементарних знань про дію цієї зброї досить важко пояснити і тим більше сформувані усвідомлені компетентності. Кількість практичних завдань в оновленій у 2022 р. програмі збільшилась у два рази. Попри це загальна рекомендація щодо використання часу на предмет так і залишається 35 годин, 4 години — резервний час. Тобто саме на резервний час розраховують автори оновленої програми, додавши значну кількість тематики, пов'язаної з воєнними ризиками.

Такий самий обсяг часу (35 годин) рекомендовано для 7 класу. І так само, як і в 6 класі, змінено назву першого розділу зі «Здоров'я людини» на «Безпека і здоров'я людини».

Аналіз показав, що жодних змін в очікуваних результатах навчально-пізнавальної діяльності учнів до першого розділу зроблено не було. Всі зміни торкнулися лише змісту навчального матеріалу, що певним чином знижує якість програми.

Автори оновленої програми додали великий блок ризиків воєнного часу. Цей блок подібний до аналогічного блоку у 6 класі, що цілком зрозуміло та виправдано, адже інформацію про воєнні ризики повинні отримати учні всіх вікових груп якнайшвидше, а не у віддаленій перспективі. Звісно, такий підхід зумовить необхідність внесення змін до програми у 2023 р.

Автори оновленої програми змінили порядок вивчення матеріалу першого розділу. На перше місце перемістився підрозділ «Принципи безпечної життєдіяльності», за яким

було вміщено тематику, пов'язану з воєнними небезпеками. Підрозділ «Здоров'я і спосіб життя» перемістився з першого місця у програмі 2017 р. на останнє у програмі 2022 р.

До першого розділу було додано:

✓ **Ризики воєнного часу.** Ризики в зоні бойових дій, на окупованих і звільнених територіях. Екологічні проблеми й техногенні аварії, які виникли внаслідок воєнних дій. Контакти з озброєними людьми. Захист під час обстрілів, бомбардувань. Як діяти під завалами.

✓ **Повітряна тривога.** Сигнали оповіщення населення: «Увага всім!», «Повітряна тривога», «Хімічна небезпека». Шляхи і правила евакуації. Види укриттів. Ознаки надійного і ненадійного укриття. Найбезпечніші місця в оселі. «Правило двох стін».

✓ **Самодопомога і невідкладна допомога.** Як запобігти виникненню паніки. Керування стресом у воєнний час. Перша домедична допомога при падіннях, травмах, опіках. Види і наслідки кровотеч. Невідкладна допомога при кровотечах.

✓ **Попередження ризиків від вибухонебезпечних предметів.** Види й ознаки вибухонебезпечних предметів. Ідентифікація загроз: міни (протипіхотні, протитранспортні), боєприпаси (що не вибухнули), детонатори/підричники, саморобні вибухові пристрої та міни-пастки, набої. Ознаки небезпечних територій. Позначення/маркування небезпечних територій («Небезпечно міни» та інші). Правила поведінки під час: виявлення вибухонебезпечних предметів, якщо опинились на замінованій території або стали свідком інциденту на мінному полі. Небезпека самостійного маркування вибухонебезпечного предмета у безпосередній близькості від нього. Взаємодія з рятувальними службами.

Текст доповнень дещо відрізняється від тексту запропонованого для 6 класу, проте ці зміни навряд чи можна оцінити як зроблені відповідно до віку учнів. Вірогідно, автори хотіли певним чином «освіжити» тематику.

Значних доповнень у програмі для 7 класу зазнала тематика щодо безпеки на дорозі. До цього підрозділу було додано: *«Правила безпечної поведінки під час*

подорожей. Безпека пішохода, велосипедиста в місті та за містом, пасажира... автобуса, поїзда тощо. Заходи безпеки під час подорожі на велосипеді. Заходи безпеки під час поїздки на легковому та... автомобілі, автобусі. Заходи безпеки на залізниці. Рух через залізничні переїзди. Відповідальність пішохода, велосипедиста за порушення ПДР. Перша допомога у разі падіння з велосипеда та інші пов'язані травми».

У підрозділ «Здоров'я і спосіб життя» додано тему «Користь їзди на велосипеді для здоров'я».

Автори суттєво розширили питання транспортної безпеки, включивши безпеку пішохода, велосипедиста, пасажира легкового автомобіля, автобуса. Не був забутий залізничний транспорт. Дана тематика є актуальною у мирний та у воєнний час, якщо взяти до уваги значну евакуацію українців, в тому числі дітей, внаслідок війни.

Аналіз показав, що автори змін не тільки розширили тематику, але й повністю вилучили підрозділ та теми, пов'язані із захворюваннями. Редукції зазнала тема: **«Профілактика захворювань. Інфекційні та неінфекційні захворювання. Захисні реакції організму і бар'єри на шляху інфекції. Заходи профілактики інфекційних та неінфекційних захворювань».**

Цей факт є незрозумілим не тільки щодо актуальності змісту, а ще й тому, що в «Очікуваних результатах навчально-пізнавальної діяльності учнів» залишились такі пункти: «причини хвороб; шляхи проникнення інфекції; заходи профілактики інфекційних та неінфекційних захворювань тощо». Ця ситуація знову ж таки повертає нас до питання якості підготовки матеріалів.

Загалом до першого розділу було додано або суттєво розширено 32 теми. Вилучено 3 теми. Внесені доповнення складають 61,5 % матеріалу розділу. В подальших розділах авторами виправлено помилку в нумерації 4 розділу, який у програмі 2017 р. йшов під номером 3, хоча попередній розділ також був третім. Ніяких інших змін у 2, 3 та 4 розділах авторами оновленої програми зроблено не було.

Час на вивчення предмета «Основи здоров'я» у 8 класі, як і в попередніх, залишився без змін і становить 35 годин та 4 години резервного часу.

Традиційно у 8 класі перейменовано перший розділ із «Здоров'я людини» на «Безпека і здоров'я людини». Зміст колонки «Очікувані результати навчально-пізнавальної діяльності учнів» у першому розділі залишилися без змін. Така ж ситуація спостерігалась у 7 класі, коли фактично доданий зміст ніяк не відображався в очікуваних результатах навчально-пізнавальної діяльності учнів. Це полегшує роботу над програмою, проте свідчить про недостатнє опрацювання програми та внесених змін.

У колонці «Зміст навчального матеріалу» першого розділу вилучено підрозділ «На порозі дорослого життя», який включав такі теми: «Фізіологічна, психологічна та соціальна зрілість»; «Соціальні ролі і життєві навички в сучасному світі». Частково ці питання перенесено у третій розділ «Психічна й духовна складові здоров'я», куди увійшов підрозділ з однією темою «Фізіологічна, психологічна та соціальна зрілість».

Перший розділ розпочинає підрозділ «Надзвичайні ситуації», тематичне наповнення якого залишилось без змін. Далі традиційно додано блок підрозділів, пов'язаних з війною. Наведемо додану тематику повністю:

✓ **Ризики воєнного часу.** Захист життя і здоров'я в зоні бойових дій, на окупованих і деокупованих територіях. Захист під час обстрілів, бомбардувань. Шляхи і правила евакуації. Вибір надійного укриття. Як діяти під завалами. Види техногенних аварій, які виникли внаслідок воєнних дій. Дії під час хімічної та радіаційної небезпеки. Контакти з озброєними людьми на окупованих територіях.

✓ **Попередження ризиків від вибухонебезпечних предметів.** Види й ознаки вибухонебезпечних предметів. Ідентифікація загроз: міни (протипіхотні, протитранспортні), боєприпаси (що не вибухнули), детонатори/підрильники, саморобні вибухові пристрої та міни-пастки, набої. Ознаки небезпечних територій. Позначення/маркування небезпечних територій («Небезпечно міни» та інші). Правила поведінки під час: виявлення вибухонебезпечних предметів, якщо опинились на

замінованій території або стали свідком інциденту на мінному полі. Небезпека самостійного маркування вибухонебезпечного предмета у безпосередній близькості від нього. Взаємодія з рятувальними службами.

✓ **Невідкладна домедична допомога.** Визначення стану потерпілого. Перша допомога у надзвичайних ситуаціях. Види і наслідки кровотеч. Невідкладна допомога при кровотечах. Серцево-легенева реанімація. Алгоритм рятування людей під час пожежі. Невідкладна домедична допомога при опіках, отруєнні чадним газом. Психологічна самопомога. Дозрівання мозку та емоції. Емоційні реакції в гострих стресових ситуаціях. Травматичний стрес та ПТСР. Керування емоціями. Техніки самопомоги. Дихальна гімнастика. Нервово-м'язова релаксація. Техніки-заземлення. Медитація. Аутотренінг. Робота зі страхами і тривожними думками.

Чотири доданих підрозділи містять 33 теми. Крім того, додано одну тему до другого розділу та одну до практичних завдань. Три теми додано до четвертого розділу та одну тему до практичних завдань (*рис. 2*). Зрозуміло, що опрацювати 39 тем за 4 резервні години (або навіть на 1 годину більше за рахунок вилученої теми) неможливо. Слід врахувати, що одна тема була перенесена з першого до третього розділу. Тож питання виділення додаткового часу на вивчення предмета «Основи здоров'я» залишається актуальним.

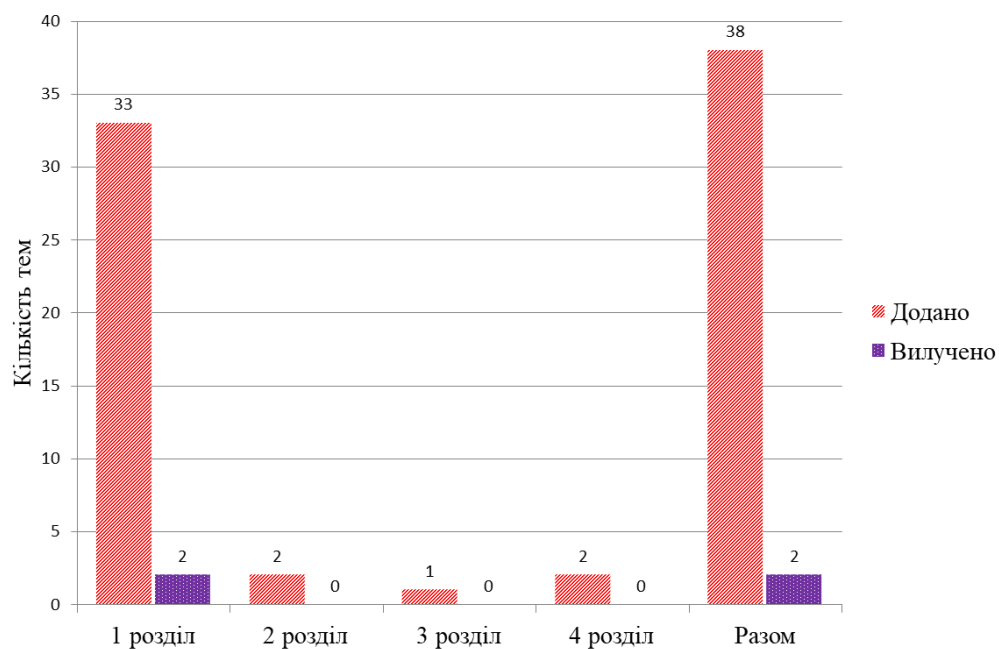

Рис. 2. Кількість доданих та вилучених тем у 8 класі за розділами

Органічно вписались у зміст другого розділу «Фізична складова здоров'я» питання харчування в умовах воєнного стану: *«Безпека харчування в умовах ситуацій воєнного стану»*. До практичних завдань, які є складовою діяльнісного компоненту, автори змін та доповнень додали тему *«Відпрацювання навичок першої допомоги при харчових отруєннях і кишкових інфекціях в умовах обмеженого безпечного простору (війна, терористичний акт)»*. Ці питання добре корелюють з тематикою даного розділу і з тематикою воєнних небезпек, доданих до першого розділу.

У четвертому розділі «Соціальна складова здоров'я» доповнення програми стосуються питань екологічної безпеки в результаті забруднення радіоактивними чи хімічними речовинами, які можуть виникнути під час воєнних дій. Додано такі теми: *«Вплив воєнних дій та терористичних актів на навколишнє середовище. Хімічне, біологічне, радіологічне забруднення, пов'язане з НС техногенного та соціального походження. Класифікація небезпечних хімічних речовин»*.

Логічно, що до практичних завдань, які є складовою діяльнісного компоненту додано: *«Відпрацювання алгоритмів дій під час хімічної/біологічної, радіологічної загрози забрудненню навколишнього середовища у результаті воєнних дій»*. Автори мали на увазі адекватні дії, які забезпечать індивідуальне та колективне здоров'я у випадку вищевказаних забруднень навколишнього середовища. Ці питання доволі близькі з тими, які включені у перший розділ, наприклад: *«Дії під час хімічної та радіаційної небезпеки»*, — і є більш детальним розглядом хімічної та радіологічної небезпеки стосовно людей та навколишнього середовища.

Зміни, зроблені у програмі для 9 класу, загалом повторюють зміни для попередніх класів. Кількість годин на опанування не змінилась. Перший розділ традиційно перейменовано на «Безпека і здоров'я людини». Очікувані результати навчально-пізнавальної діяльності учнів залишились без змін.

Перший розділ розпочинає окрема тема «Захист життя і здоров'я у воєнний час», яка включає:

Тема 1. Захист життя і здоров'я у воєнний час. Захист життя під час обстрілів, бомбардувань. Шляхи і правила евакуації. Вибір надійного укриття. Як діяти під завалами. Види техногенних аварій, які виникли внаслідок воєнних дій. Дії під час хімічної та радіаційної небезпеки. Контакти з озброєними людьми на окупованих територіях.

Попередження ризиків від вибухонебезпечних предметів. Види й ознаки вибухонебезпечних предметів. Ідентифікація загроз: міни (протипіхотні, протитранспортні), боєприпаси (що не вибухнули), детонатори/підривники, саморобні вибухові пристрої та міни-пастки, набої. Ознаки небезпечних територій. Позначення/маркування небезпечних територій («Небезпечно міни» та інші). Правила поведінки під час: виявлення вибухонебезпечних предметів, якщо опинились на замінованій території або стали свідком інциденту на мінному полі. Небезпека

самостійного маркування вибухонебезпечного предмета у безпосередній близькості від нього. Взаємодія з рятувальними службами.

Невідкладна домедична допомога. Визначення стану потерпілого. Перша допомога у надзвичайних ситуаціях. Види і наслідки кровотеч. Невідкладна допомога при кровотечах. Серцево-легенева реанімація. Алгоритм рятування людей під час пожежі, з-під завалів. Невідкладна медична допомога при опіках, отруєнні чадним газом.

Психологічна самопомога. Дозрівання мозку та емоції. Емоційні реакції в гострих стресових ситуаціях. Травматичний стрес та ПТСР. Керування емоціями. Техніки самопомоги. Дихальна гімнастика. Нервово-м'язова релаксація. Техніки заземлення. Медитація. Аутотренінг. Робота зі страхами і тривожними думками.

Всього авторами було додано 32 теми. Підрозділ «Дотримання здорового способу життя» перенесено в кінець першого розділу.

Автори доповнень та змін у програмі 2022 р. значно доповнили «Практичні завдання, які є складовою діяльнісного компоненту». Задля полегшення роботи зі змінами виокремимо їх та наведемо повністю:

- ✓ Відпрацювання алгоритмів пошуку надійного укриття та евакуації.
- ✓ Обговорення ситуацій та створення алгоритмів виживання для тих, хто опинився під завалами.
- ✓ Відпрацювання навичок безпечної поведінки під час виявлення незнайомих предметів / вибухонебезпечних предметів.
- ✓ Взаємодія з рятувальними/правоохоронними службами.
- ✓ Відповідальність щодо розповсюдження у соціальних мережах роликів/меседжів ризикованої поведінки та інформації, що може загрожувати національній безпеці.
- ✓ Відпрацювання навичок надання невідкладної допомоги при травмах, кровотечах, опіках, втраті свідомості, зупинках дихання.

✓ Відпрацювання технік психологічної самодопомоги в гострих стресових ситуаціях.

Тему 2 «Сучасний комплекс проблем безпеки» розділу 3 «Соціальна складова здоров'я» перенесено до першого розділу. Тема 2 залишилась без змін за одним винятком. До практичних завдань, які є складовою діяльнісного компоненту, було уведено одну тему, яка, вочевидь, з'явилась там випадково. Це «Проект "Велосипед як корисний для здоров'я й екологічно чистий транспортний засіб"». Дана тема не узгоджується з тематикою цього розділу. Інші розділи у дев'ятому класі змін не зазнали.

Підсумковий порівняльний аналіз змісту доповнень питаннями військових небезпек проведемо за допомогою *табл. 2*. До таблиці включено лише теми щодо військових небезпек, які додані авторами у перші розділи кожного з класів. Попри певні відмінності є значна подібність у структурі та тематиці 6 й 7 та 8 й 9 класів.

У 8 та 9 класі зникає тематика щодо ризиків у зоні бойових дій, сигналів оповіщення. Найбільше тем щодо укриття та його надійності авторами запропоновано у 7 класі. Крім 6 класу питання підготовки «тривожної валізки», на жаль, більше ніде не розглядається. Це питання важливе не тільки для учнів, але й для дорослих. Аналіз статистики показав, що автори оновлень додали до програми для 6 класу 18 тем, для 7-го — 24 теми, для 8-го — 33 і для 9-го — 32 теми. Збільшення кількості тем у 8 та 9 класах відбулось переважно за рахунок питань психологічної самодопомоги. Всі інші теми зазнали незначного розвитку, а окремі навіть редуції.

В оцінці змін до програми суттєвий інтерес представляють теми, додані до практичних завдань, які є складовою діяльнісного компоненту. Дана тематика наведена у *табл. 3* повністю, тому що стаття переслідує не тільки теоретичну, але й практичну мету, направлену насамперед на допомогу вчителям, які формують навчальний контент предмета «Основи здоров'я» у 6–9 класах. Найбільше тем до практичних завдань було додано у 9 класі (*рис. 3*). Майже всі вони присвячені тематиці, пов'язаній з воєнними небезпеками, і лише одна — з транспортом. У наведеному вище матеріалі вже

згадувалась ця тема («Проект "Велосипед..."») як така, що мала бути розміщена в іншому розділі.

Таблиця 2

Порівняльна таблиця доповнень тематикою, пов'язаною з воєнними небезпеками, для 6–9 класів

6 клас	7 клас	8 клас	9 клас
Ризики <i>і небезпеки</i> воєнного часу	Ризики воєнного часу	Ризики воєнного часу.	<i>Тема 1. Захист життя і здоров'я у воєнний час.</i>
Види ризиків у зоні бойових дій.	Ризики в зоні бойових дій, <i>на окупованих і звільнених територіях.</i>		
		<i>Захист життя і здоров'я в зоні бойових дій, на окупованих і деокупованих територіях.</i>	
Захист під час обстрілів.	Захист під час обстрілів, бомбардувань.	Захист під час обстрілів, бомбардувань.	Захист <i>життя</i> під час обстрілів, бомбардувань.
Шляхи і правила евакуації.	Шляхи і правила евакуації.	Шляхи і правила евакуації.	Шляхи і правила евакуації.
Види укриттів.	Види укриттів.	<i>Вибір надійного укриття.</i>	<i>Вибір надійного укриття.</i>
	Ознаки надійного і ненадійного укриття.		
	Найбезпечніші місця в оселі.		
«Правило двох стін».	«Правило двох стін».		
Як діяти під завалами.	Як діяти під завалами.	Як діяти під завалами.	Як діяти під завалами.

6 клас	7 клас	8 клас	9 клас
		Види техногенних аварій, які виникли внаслідок воєнних дій.	Види техногенних аварій, які виникли внаслідок воєнних дій.
		Дії під час хімічної та радіаційної небезпеки.	Дії під час хімічної та радіаційної небезпеки.
Правила спілкування з озброєними людьми.	<i>Контакти</i> з озброєними людьми.	<i>Контакти</i> з озброєними людьми <i>на окупованих територіях</i> .	<i>Контакти</i> з озброєними людьми <i>на окупованих територіях</i> .
Повітряна тривога.	Повітряна тривога		
Сигнали оповіщення про повітряну тривогу.	Сигнали оповіщення <i>населення</i> : «Увага всім!», «Повітряна тривога», «Хімічна небезпека».		
	Екологічні проблеми й техногенні аварії, які виникли внаслідок воєнних дій.		
Підготовка «тривожної валізи».			
Попередження ризиків від вибухонебезпечних предметів	Попередження ризиків від вибухонебезпечних предметів	Попередження ризиків від вибухонебезпечних предметів	Попередження ризиків від вибухонебезпечних предметів

6 клас	7 клас	8 клас	9 клас
Ознаки вибухонебезпечних предметів (ВНП) та територій.	Види й ознаки вибухонебезпечних предметів.	Види й ознаки вибухонебезпечних предметів.	Види й ознаки вибухонебезпечних предметів.
	Ідентифікація загроз: міни (протипіхотні, протитранспортні), боєприпаси (що не вибухнули), детонатори/підривники, саморобні вибухові пристрої та міни-пастки, набої.	Ідентифікація загроз: міни (протипіхотні, протитранспортні), боєприпаси (що не вибухнули), детонатори/підривники, саморобні вибухові пристрої та міни-пастки, набої.	Ідентифікація загроз: міни (протипіхотні, протитранспортні), боєприпаси (що не вибухнули), детонатори/підривники, саморобні вибухові пристрої та міни-пастки, набої.
	Ознаки небезпечних територій.	Ознаки небезпечних територій.	Ознаки небезпечних територій.
Позначення/маркування небезпечних територій («Небезпечно міни» тощо).	Позначення/маркування небезпечних територій («Небезпечно міни» та інші).	Позначення/маркування небезпечних територій («Небезпечно міни» та інші).	Позначення/маркування небезпечних територій («Небезпечно міни» та інші).
Правила поведінки під час виявлення вибухонебезпечних предметів, якщо опинились на замінованій території або стали свідком інциденту на мінному полі	Правила поведінки під час виявлення вибухонебезпечних предметів, якщо опинились на замінованій території або стали свідком інциденту на мінному полі.	Правила поведінки під час виявлення вибухонебезпечних предметів, якщо опинились на замінованій території або стали свідком інциденту на мінному полі.	Правила поведінки під час виявлення вибухонебезпечних предметів, якщо опинились на замінованій території або стали свідком інциденту на мінному полі.

6 клас	7 клас	8 клас	9 клас
Небезпека самостійного маркування вибухонебезпечного предмета у безпосередній близькості від нього.	Небезпека самостійного маркування вибухонебезпечного предмета у безпосередній близькості від нього.	Небезпека самостійного маркування вибухонебезпечного предмета у безпосередній близькості від нього.	Небезпека самостійного маркування вибухонебезпечного предмета у безпосередній близькості від нього.
Виклик рятувальних служб.	Взаємодія з рятувальними службами.	Взаємодія з рятувальними службами.	Взаємодія з рятувальними службами.
Невідкладна допомога	<i>Самодопомога і</i> невідкладна допомога	Невідкладна <i>домедична</i> допомога	Невідкладна <i>домедична</i> допомога
		Визначення стану потерпілого.	Визначення стану потерпілого.
Перша домедична допомога <i>при різних</i> надзвичайних станах.		Перша допомога у надзвичайних ситуаціях.	Перша допомога у надзвичайних ситуаціях.
	Види і наслідки кровотеч.	Види і наслідки кровотеч.	Види і наслідки кровотеч.
	Невідкладна допомога при кровотечах.	Невідкладна допомога при кровотечах.	Невідкладна допомога при кровотечах.
		Серцево-легенева реанімація.	Серцево-легенева реанімація.
		Алгоритм рятування людей під час пожежі.	Алгоритм рятування людей під час пожежі, <i>з-під завалів</i> .

6 клас	7 клас	8 клас	9 клас
	Перша домедична допомога <i>при падіннях, травмах, опіках.</i>	Невідкладна домедична допомога при опіках, <i>отруєнні чадним газом.</i>	Невідкладна медична допомога при опіках, <i>отруєнні чадним газом.</i>
		Психологічна самодопомога	Психологічна самодопомога
Перша психологічна підтримка (самодопомога, практики подолання страху, тривоги).			
	Як запобігти виникненню паніки.		
	Керування стресом у воєнний час.		
		Дозрівання мозку та емоції.	Дозрівання мозку та емоції.
		Емоційні реакції в гострих стресових ситуаціях.	Емоційні реакції в гострих стресових ситуаціях.
		Травматичний стрес та ПТСР.	Травматичний стрес та ПТСР.
		Керування емоціями.	Керування емоціями.
		Техніки самодопомоги.	Техніки самодопомоги.
		Дихальна гімнастика.	Дихальна гімнастика.
		Нервово-м'язова релаксація.	Нервово-м'язова релаксація.
		Техніки-заземлення.	Техніки-заземлення.

6 клас	7 клас	8 клас	9 клас
		Медитація.	Медитація.
		Аутотренінг.	Аутотренінг.
		Робота зі страхами і тривожними думками.	Робота зі страхами і тривожними думками.

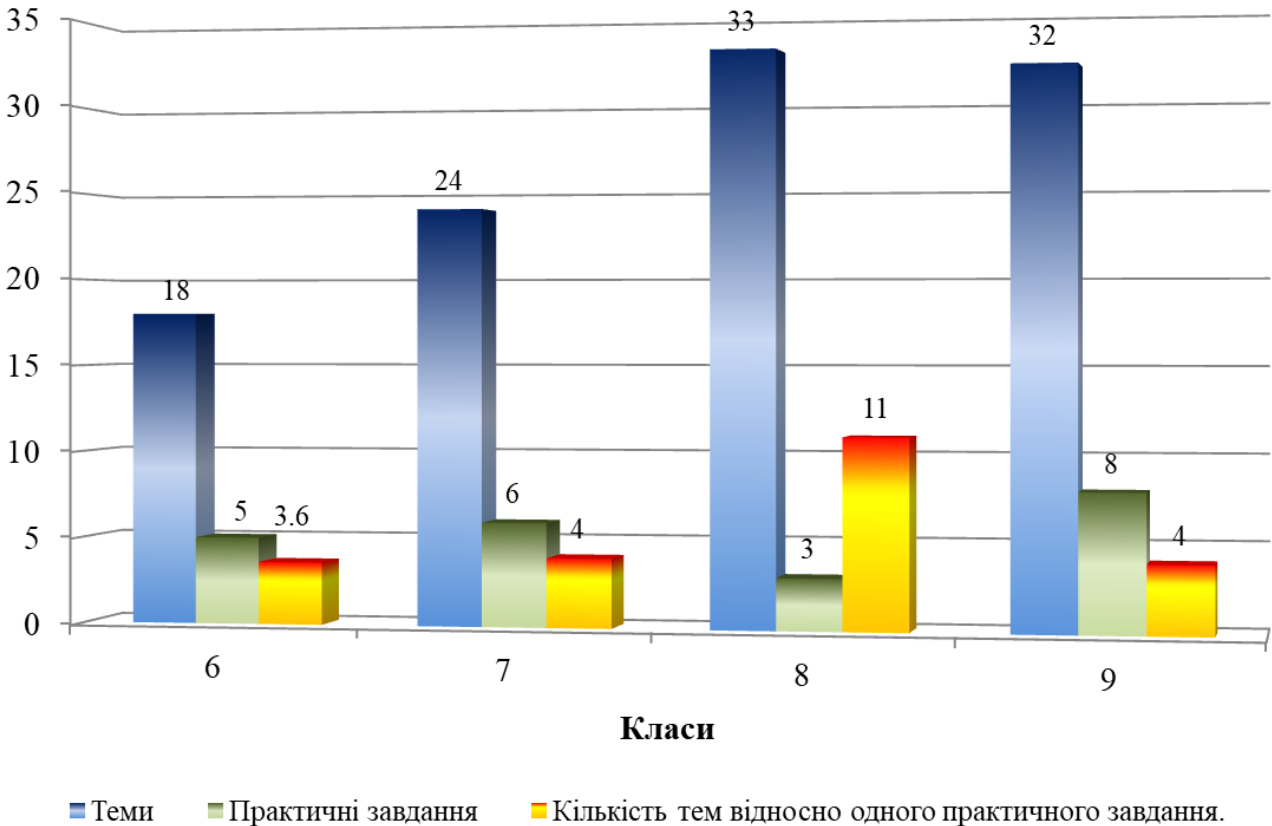
Таблиця 3

Зведена таблиця доповнень практичних завдань, які є складовою діяльнісного компоненту, для 6–9 класів

6 клас	7 клас	8 клас	9 клас
Відпрацювання навичок евакуації з приміщення школи.	Оцінювання ризиків щоденного життя <i>у мирний і воєнний час.</i>	Моделювання ситуацій пошуку надійного укриття та евакуації.	Відпрацювання алгоритмів пошуку надійного укриття та евакуації.
Відпрацювання алгоритму дій під час обстрілів та хімічної атаки / ядерного удару.	Розпізнавання виправданих і не виправданих ризиків.	Відпрацювання навичок першої допомоги при харчових отруєннях і кишкових інфекціях в умовах обмеженого безпечного простору (війна, терористичний акт).	Обговорення ситуацій та створення алгоритмів виживання для тих, хто опинився під завалами.
Відпрацювання алгоритму безпечної поведінки у разі	Відпрацювання навичок психологічної самопомоги.	Відпрацювання алгоритмів дій під час хімічної / біологічної,	Відпрацювання навичок безпечної поведінки під час

6 клас	7 клас	8 клас	9 клас
виявлення незнайомого предмета / вибухонебезпечного предмета		радіологічної загрози забрудненню навколишнього середовища у результаті воєнних дій.	виявлення незнайомих предметів / вибухонебезпечних предметів.
Відпрацювання алгоритмів виклику рятувальних служб.	Відпрацювання умінь надавати першу домедичну допомогу при травмах, опіках, кровотечах.		Взаємодія з рятувальними / правоохоронними службами
Відпрацювання навичок самодопомоги при забиттях, зупинення незначної кровотечі, обробка подряпин, невеликих ран.	Моделювання взаємодії з рятувальними службами при виявленні незнайомих предметів / вибухонебезпечних предметів.		Відповідальність щодо розповсюдження у соціальних мережах роликів/меседжів ризикованої поведінки та інформації, що може загрожувати національній безпеці.
	Відповідальність за розповсюдження у соціальних мережах роликів/повідомлень ризикованої поведінки та інформації, що може загрожувати національній безпеці.		Відпрацювання навичок надання невідкладної допомоги при травмах, кровотечах, опіках, втраті свідомості, зупинках дихання.

6 клас	7 клас	8 клас	9 клас
			Відпрацювання технік психологічної самопомоги в гострих стресових ситуаціях.
			Проект "Велосипед як корисний для здоров'я й екологічно чистий транспортний засіб"

Рис. 3. Графік кількості доданих тем та практичних завдань за класами у програмі предмета «Основи здоров'я»

Всього три теми додано у 8 класі, що занадто мало як на найбільшу кількість доданого навчального матеріалу. Саме у цьому класі на одну практичну тему припадає 11 тем навчального матеріалу (*рис. 3*). Це є певним дисонансом з іншими класами, де на одну практичну тему припадає 3,6–4 теми навчального матеріалу. Переважна більшість доданих практичних завдань — 20 з доданих 22 тем — так чи інакше стосується питань воєнних небезпек. Дві теми, які не стосуються воєнних небезпек, пов'язані визначенням виправданих та невиправданих ризиків, а також проєкту, в якому розглядається велосипед як корисний та екологічний транспорт. Серед 22 доданих тем практичних занять 6 стосуються першої допомоги та психологічної допомоги. Практичні заняття з

першої допомоги додані у кожному класі, а з психологічної допомоги лише у 7 та 9 класах.

Обговорення. Програма предмета «Основи здоров'я» (2022) була оновлена насамперед за рахунок додавання питань, які стосуються воєнної тематики, забезпечення безпеки під час військових дій, надання першої допомоги та психологічної допомоги і самопомоги.

Безпека — це не тільки виконання певних алгоритмів, це передусім філософія та культура. Саме філософії безпеки в умовах війни присвячена праця Д.С. Петриченко (2022).

Значна кількість дослідників зосередила зусилля на питаннях психології та психологічної допомоги під час війни. Війна зумовила проведення специфічних досліджень у галузі здоров'я та безпеки. Велика кількість людей, які потребували і потребують психологічної допомоги, спонукала фахівців не тільки досліджувати це питання, але й створити рекомендації щодо допомоги та самопомоги. Так, колектив американських військових фахівців створив книгу «Охорона психічного здоров'я в умовах війни» (2017), яка перекладена українською. З вітчизняних авторів Л.М. Карамушкою (2022) створено методичні рекомендації щодо збереження та підтримання психічного здоров'я під час війни. Цікавою є стаття Людмили Миколаївни Карамушки зі співавторами (2022) щодо збереження психічного здоров'я персоналу освітніх та наукових організацій в умовах війни. У ній автори вказують на те, що персонал закладів освіти є досить вразливою категорією щодо впливу війни на психічне здоров'я. Вони, зокрема, стверджують, що майже половині опитаних притаманний високий рівень таких негативних психічних станів, як: ригідність, агресивність, тривожність; третині притаманний високий рівень фрустрованості. В той же час саме на цей персонал покладається відповідальність за збереження психічного здоров'я дітей та молоді під час війни.

Питаннями безпеки від воєнних загроз насамперед займалися військові та значною мірою державні органи, зокрема Державна служба надзвичайних ситуацій (ДСНС). На сторінці офіційного сайту ДСНС «Навчання населення діям у надзвичайних ситуаціях» можна знайти низку матеріалів з питань захисту від небезпек різного, в тому числі воєнного, походження. Публікується інформація щодо дій в умовах воєнних загроз у соціальних мережах, Telegram-каналах тощо.

Дослідники свою увагу зосередили передусім на питаннях інформаційної безпеки. При цьому з метою ефективного викладання тематики з питань інформаційної безпеки навчання цифровізації для багатьох вчителів є актуальним, що відмічається в роботі І.В. Уряднікової та ін. (2021). Вчителі можуть отримати необхідну інформацію, зокрема, у роботі Н.О. Мильніченко (2022), яка присвячена питанням інформаційної безпеки дітей та молоді в умовах війни.

Додана до програми предмета «Основи здоров'я» тема убезпечення від воєнних небезпек має належне наукове підґрунтя, що дає змогу вчителям створити ефективний освітній контент.

Висновки. Оновлення програми предмета «Основи здоров'я» у 2022 р. відбулось майже повністю за рахунок додавання воєнної тематики, що є логічним та пов'язано з повномасштабною війною РФ проти України. Вступна частина програми «Основи здоров'я» не зазнала жодних змін. З програми було виключено тематику для 5 класу в зв'язку з тим, що учні 5 класів навчаються за програмою інтегрованого курсу «Здоров'я, безпека та добробут». Відповідно у 2023 р. необхідно буде змінювати існуючу програму, виключати тематику для 6 класу, який теж навчатиметься за програмою інтегрованого курсу «Здоров'я, безпека та добробут», та оптимізувати чи виключити теми, вивчені учнями у попередньому класі, задля уникнення повторів.

Оновлення у програмі торкнулося передусім змісту навчального матеріалу. На жаль, зміни в очікуваних результатах навчально-пізнавальної діяльності учнів зроблено

лише для 6 класу. Відсутність таких змін для 7–9 класів слід віднести до недоліків оновлення.

До тем навчального матеріалу було додано від 18 до 33 тем, більшість з яких присвячені питанням захисту від воєнних небезпек. Кількість тем практичних занять значно менша, вона становить від 3 до 8. Можна розглядати як недолік те, що, наприклад, у 8 класі на 1 практичну тему припадає 11 тем навчального матеріалу.

Значна кількість доданого навчального матеріалу, на жаль, не вплинула на рекомендовану кількість часу для вивчення матеріалу. Хоча автори змін вилучили графу «Кількість годин», але це вплинуло лише на можливість відносної зміни часу на вивчення тієї чи іншої теми в рамках загального регламентованого часу в 35 годин. В умовах переходу до інтегрованого курсу «Здоров'я, безпека та добробут», обсяг якого може становити від 1 до 3 годин на тиждень, під час оновлення програми у 2023 р. було б бажано спиратися на рекомендації, розроблені для обсягу цього інтегрованого курсу.

Дослідження та порівняльний аналіз доповнень та змін у програмі предмета «Основи здоров'я» для 6–9 класів має практичну мету. По-перше, це полегшить учителям цього предмета планування змісту навчання. Особливо цінними ці матеріали будуть для тих учителів, які уже віддавна викладають предмет і відповідно змушені самостійно здійснювати спеціальну роботу з порівняльного аналізу оновленої програми та програми 2017 р. Менш актуальний порівняльний аналіз для вчителів, які тільки у 2022 р. приступили до викладання предмета «Основи здоров'я», бо вони відразу готують заняття за оновленою програмою. Окремо слід сказати про цінність такого аналізу для вчителів, які працюють з модельними програмами інтегрованого курсу «Здоров'я, безпека та добробут», адже ці програми не змінювалися, а Міністерство освіти і науки України рекомендує використовувати доданий контент оновленої у 2022 р. програми предмета «Основи здоров'я» для 6–9 класів для доповнення інтегрованого курсу. Наразі йдеться про 5 клас, а у 2023/2024 н. р. відповідно доповнення до модельних програм торкнуться 5 та 6 класів. Аналіз змін та доповнень, зумовлених війною, щодо предмета

«Основи здоров'я», буде корисним і для вчителів предмета «Захист України», оскільки тематика захисту від воєнних небезпек розглядається у даній програмі.

Представлений аналіз доповнень та змін полегшить роботу під час оновлення програми предмета «Основи здоров'я» у 2023 р. та у перспективі допоможе розробникам нових модельних програм інтегрованого курсу «Здоров'я, безпека та добробут» для 7–9 класів.

Перспективи подальших досліджень. Подальші дослідження будуть присвячені питанням впровадження тематики захисту від воєнних загроз у навчальний процес та наповнення контенту. Наступний напрямок дослідження буде пов'язаний з необхідними змінами та доповненнями до програми предмета «Основи здоров'я», які будуть здійснюватися у 2023–2025 рр. у зв'язку з переходом учнів на вивчення інтегрованого курсу «Здоров'я, безпека та добробут». Логічним напрямком досліджень вважаємо аналіз найбільш суттєвих небезпек та визначення доцільного контенту для доповнення модельних програм інтегрованого курсу «Здоров'я, безпека та добробут» для 5–6 класів та створення рекомендацій для розроблення модельних програм для 7–9 класів. Це дослідження дасть змогу оптимізувати навчальний контент з питань воєнних небезпек, врахувати вікові особливості та принцип спірального розгортання знань.

Список використаних джерел

- Osokina O., Silwal S., Bohdanova T., Hodes M., Sourander, A., & Skokauskas N. Impact of the Russian Invasion on Mental Health of Adolescents in Ukraine. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 2023. 62 (3). P. 335–343. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0890856722018913> (дата звернення: 09.02.2023).
- Васильєва О.О. Ризики та безпека праці в системі освіти України в умовах війни. НТФ Національного університету «Запорізька політехніка». 2022. С. 43–46. URL: https://zp.edu.ua/uploads/dept_s&r/2022/conf/1.2/STSEPtAIS_2022_tezy.pdf#page=44 (дата звернення: 16.02.2023).
- Діти війни. 2022–2023. Сайт. URL: <https://childrenofwar.gov.ua/> (дата звернення: 12.02.2023).

- Карамушка Л.М. Психічне здоров'я особистості під час війни: як його зберегти та підтримати: Метод. рекомендації. Київ: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2022. 52 с. URL: <https://www.academia.edu/81342341> (дата звернення: 12.02.2023).
- Карамушка Л., Креденцер О., Терещенко К., Лагодзінська В., Івкін В., Ковальчук О. Особливості психічного здоров'я персоналу освітніх та наукових організацій в умовах війни. *Організаційна психологія. Економічна психологія*. 2022. № 1 (25). С. 62–74. URL: <https://doi.org/10.31108/2.2022.1.25.7> URL: <http://www.orgpsy-journal.in.ua/index.php/oep/article/view/331/270> (дата звернення: 12.02.2023).
- Лазорко О. В., Шевцова Т.А. Дослідження психоемоційних станів підлітків з різним рівнем резильєнтності під час війни. *Psychological Prospects Journal*. 2022. № 40. С. 87–103. DOI: <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2022-40-laz> URL: <https://psychoprospects.vnu.edu.ua/index.php/psychoprospects/article/view/835/630> (дата звернення: 09.03.2023).
- Методичні рекомендації щодо організації освітнього процесу в школах у 2022/2023 навчальному році. *Сайт Міністерства освіти і науки України*. 21 серпня 2022 року. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/metodichni-rekomendaciyi-shodo-organizaciyi-osvitnogo-procesu-v-shkolah-u-20222023-navchalnomu-roci> (дата звернення: 09.02.2023).
- Мильніченко Н. Інформаційна безпека дітей і молоді в умовах війни. *Здоров'я і суспільство в умовах війни*. 2022. С. 389–392. URL: https://cnej.gov.md/sites/default/files/zbirnik_statey-2022_1.pdf#page=390 (дата звернення: 08.02.2023).
- Оновлення навчальної програми через війну: які зміни внесли. *Сайт slovoidilo.ua*. 2022. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/08/16/novyna/suspilstvo/onovlennya-navchalnoyi-prohramy-cherez-vijnu-yaki-zminy-vnesly> (дата звернення: 09.02.2023).
- Освіта України в умовах воєнного стану. *Інформаційно-аналітичний збірник / під заг. ред. С. Шкарлета*. Київ: МОН України, 2022. 358 с. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/serpneva-konferencia/2022/Mizhn.serpn.ped.nauk-prakt.konferentsiya/Inform-analitic.zbirn-Osvita.Ukrayiny.v.umovakh.voyennoho.stanu.22.08.2022.pdf> (дата звернення: 08.02.2023).
- Основи здоров'я 6–9 класи. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти. Затверджено та надано гриф «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України» наказ Міністерства освіти і науки України від 03 серпня 2022 року № 698. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/2022/08/15/Navch.progr.2022.osnovy.zdorovia-6-9.pdf> (дата звернення: 01.02.2023).
- Основи здоров'я 5–9 класи. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів, затверджена Наказом Міністерства освіти і науки України від 07.06.2017 № 804. URL: <https://super.urok-ua.com/navchalni-programi-2017-osnovi-zdorov-ya-5-9-klasi/> (дата звернення: 26.01.2023).
- Охорона психічного здоров'я в умовах війни / пер. з англ. Тетяна Семигіна, Ірина Павленко, Євгенія Овсяннікова [та ін.]. Київ: Наш формат, 2017. 1068 с.
- Петриченко Д.С. Філософський аналіз феномену безпеки в бутті підлітка в умовах війни. Редакційна колегія, 2022. 12 с.
- Уряднікова І.В., Заплатинський В.М. Підготовка викладачів із питань цифровізації. Розвиток педагогічної майстерності майбутнього педагога в умовах освітніх трансформацій:

матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (2 квітня 2021 р.) / Глухівський НПУ ім. О. Довженка. Глухів, 2021. С. 84–86. URL: http://tpgnpu ho.ua/images/my_images/doc_pdf/vidavnictvo/2021/tezi_konf_02-04-2021.pdf#page=85 (дата звернення: 12.02.2023).

Яцина О.Ф. Вплив війни на психічне здоров'я: ознаки травматизації психіки дітей та підлітків. *Перспективи та інновації науки* (Серія «Педагогіка», Серія «Психологія», Серія «Медицина»). № 7 (25). Київ: Громадська наукова організація «Всеукраїнська асамблея докторів наук з державного управління», 2022. С. 554–567

References

- Osokina, O., Silwal S., Bohdanova, T., Hodes, M., Sourander, A., & Skokauskas, N. (2023). Impact of the Russian Invasion on Mental Health of Adolescents in Ukraine. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 62(3), 335–343. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0890856722018913>
- Vasylieva, O. O. (2022). Ryzyky ta bezpeka pratsi v systemi osvity Ukrainy v umovakh viiny. [Risks and Occupational Safety in the Education System of Ukraine in the Conditions of War.] *NTR Natsionalnoho universytetu «Zaporizka politekhnika»*, pp. 43–46. https://zp.edu.ua/uploads/dept_s&r/2022/conf/1.2/STSEPtaiS_2022_tезy.pdf#page=44
- Dity viiny. (2023). [Children of War]. <https://childrenofwar.gov.ua/>
- Karamushka, L. M. (2022). Psykhichne zdorovia osobystosti pid chas viiny: yak yoho zberehty ta pidtrymaty [Personal Mental Health in Wartime: How to maintain it]. *Metod. rekomendatsii*. Kyiv: Instytut psykholohii imeni H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy, 52 p. <https://www.academia.edu/81342341>
- Karamushka, L., Kredentser, O., Tereshchenko, K., Lahodzinska, V., Ivkin, V., & Kovalchuk, O. (2022). Osoblyvosti psykhnichnoho zdorovia personalu osvityukh ta naukovykh orhanizatsii v umovakh viiny [Peculiarities of the Mental Health of the Personnel of Educational and Scientific Organizations in the Conditions of War]. *Orhanizatsiina psykholohiia. Ekonomichna psykholohiia*, 1 (25), 62–74. <https://doi.org/10.31108/2.2022.1.25.7>
- Lazorko, O., & Shevtsova, T. (2022). Study of the Psychoemotional States of Adolescents with Different Levels of Resilience during the War. *Psychological Prospects Journal*, (40), 87–103. <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2022-40-laz>
- Metodychni rekomendatsii shchodo orhanizatsii osvitnoho protsesu v shkolakh u 2022/2023 navchalnomu rotsi. (2022). [Methodological Recommendations Regarding the Organization of the Educational Process in Schools in the 2022/23 Academic Year]. *Sait Ministerstva osvity i nauky Ukrainy*, 21 serpnia 2022 roku <https://mon.gov.ua/ua/news/metodychni-rekomendatsiyi-shchodo-organizatsiyi-osvitnoho-procesu-v-shkolakh-u-20222023-navchalnomu-roci>
- Mylnichenko, N. (2022). Informatsiina bezpeka ditei i molodi v umovakh viiny. [Information Safety of Children and Youth in Conditions of War]. *Zdorovia i suspilstvo v umovakh viiny*, pp. 389–392. https://cnej.gov.md/sites/default/files/zbirnik_statey-2022_1.pdf#page=390
- Onovlennia navchalnoi prohramy cherez viinu: yaki zminy vnesly. (2022). [Updating the Curriculum through the War: What changes have been made]. *Slovoidilo.ua*.

<https://www.slovoidilo.ua/2022/08/16/novyna/suspilstvo/onovlennya-navchalnoyi-prohramy-cherez-vijnu-yaki-zminy-vnesly>

- Osvita Ukrainy v umovakh voiennoho stanu. (2022). [Education of Ukraine under Martial Law]. *Informatsiino-analitychnyi zbirnyk*, pid zah. red. S. Shkarleta. Kyiv: MON Ukrainy, 358 p. <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/serpneva-konferencia/2022/Mizhn.serpn.ped.nauk-prakt.konferentsiya/Inform-analyt.c.zbirn-Osvita.Ukrayiny.v.umovakh.voyennoho.stanu.22.08.2022.pdf>
- Osnovy zdorovia 6 – 9 klasy. Navchalna prohrama dlia zakladiv zahalnoi serednioi osvity. (2022). [Fundamentals of Health (6th–9th grades). Curriculum for institutions of general secondary education]. Zatverdzheno ta nadano hryf «Rekomendovano Ministerstvom osvity i nauky Ukrainy», nakaz Ministerstva osvity i nauky Ukrainy vid 03 serpnia 2022 roku № 698. <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/2022/08/15/Navch.progr.2022.osnovy.zdorovia-6-9.pdf>
- Osnovy zdorovia 5 – 9 klasy. Prohrama dlia zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv. (2017). [Fundamentals of Health 5th – 9th grades. The Program for Secondary Schools]. Zatverdzhena Nakazom Ministerstva osvity i nauky Ukrainy vid 07.06.2017 № 804. <https://super.urok-ua.com/navchalni-programi-2017-osnovi-zdorov-ya-5-9-klasi/>
- Okhorona psykhiichnoho zdorovia v umovakh viiny. (2017). [Protection of Mental Health in Conditions of War]. Per. z anhl. Tetiana Semyhina, Iryna Pavlenko, Yevheniia Ovsiannikova [ta in.]. Kyiv: *Nash format*, 1068 p.
- Petrychenko, D. S. (2022). Filosofskyi analiz fenomenu bezpeky v butti pidlitka v umovakh viiny [Philosophical Analysis of the Phenomenon of Security in Being a Teenager in the Conditions of War]. *Redaktsiina kolehiia*, 12 p.
- Uriadnikova, I. V., Zaplatynskyi, V. M. (2021). Pidhotovka vykladachiv iz pytan tsyfrovizatsii [Training of Teachers on Issues of Digitization]. *Rozvytok pedahohichnoi maisternosti maibutnioho pedahoha v umovakh osvity transformatsii: materialy Vseukrainskoi naukovopraktychnoi konferentsii* (2 kvitnia 2021 r.), Hlukhivskyi NPU im. O. Dovzhenka, Hlukhiv, pp. 84–86. http://tpgnpu.ho.ua/images/my_images/doc_pdf/vidavnictvo/2021/tezi_konf_02-04-2021.pdf#page=85
- Yatsyna, O. F. (2022). Vplyv viiny na psykhiichne zdorovia: oznaky travmatyzatsii psykhiiky ditei ta pidlitkiv [The Impact of War on Mental Health: Signs of psychological traumatization of children and adolescents]. *Perspektyvy ta innovatsii nauky (Seriia «Pedahohika», Seriiia «Psykhologhiia», Seriiia «Medytsyna»)*, № 7 (25), Kyiv: Hromadska naukova orhanizatsiia «Vseukrainska asambleia doktoriv nauk z derzhavnoho upravlinnia», pp. 554–567.

Vasyl Zaplatynskyi

 <https://orcid.org/0000-0003-0119-7135>

PhD, Associate Professor of the department of science and Mathematics Education and Technologies Institute of Postgraduate Education, Borys Grinchenko Kyiv University, Kyiv, Ukraine,

 v.zaplatynskyi@kubg.edu.ua

Analysis of Additions and Changes in the Curriculum Program of the Subject "Bases of Health" "Foundations of Health" for 6-9 Grades in Connection with the War Under the War Conditions

Abstract. *The main ideas of publishing the analysis of changes and additions to the program of the subject "Foundations of Health" for grades 6-9 were to identify key changes to the programs and determine their prospects for change in the upcoming 2023/24 academic year. Changes and additions to the "Foundations of Health" program were made in 2022 due to Russian aggression. Most of the changes and additions are aimed at developing competencies that reduce the risks of military action, save lives, and protect health in occupied, liberated, and controlled territories of Ukraine. To this end, 18 to 33 topics and 3 to 8 practical exercises were added to the instructional material. The use of content and comparative analysis, summarization, and systematization made it possible to assess the completeness of coverage of military threats in the added topics. The possibility of developing competencies for prevention and rescue was determined for each class and in the program as a whole.*

A feature of the program changes is that they relate to the same topics in each of the classes. This is justified and necessary from the point of view that these competencies need to be learned by students of all ages as quickly as possible. This circumstance will require significant reworking of the added changes in 2023 in order to avoid unwarranted repetition and to facilitate a spiral development of knowledge and complexity of material according to age.

In addition to theoretical results, the research presented pursues several practical objectives. First of all, it is necessary to identify the content that needs to be added to the integrated course "Health, Safety, and Well-being" for the 5th grade and in the 2023/24 academic year for the 6th grade topics. Analysis and comparison of additions to the program in each of the classes will enable teachers of the "Foundations of Health" subject to plan the topics and their specifics for grades 6-9. The information presented in the research is also important for teachers of the "Defence of Ukraine" subject, since the topic of defence against military dangers is considered in this subject.

The comparative analysis presented may be of interest to authors developing model programs for the integrated course "Health, Safety, and Well-Being" for grades 7, 8, and 9. The research results will be most valuable to teachers of the "Fundamentals of Health" subject and the integrated course "Health, Safety, and Well-Being."

Keywords: *program, integrated course, comparative program analysis, health, safety, war dangers.*

Стаття надійшла до редакції: 12.03.2023

Прийнято до друку: 28.03.2023